

Gróf Péter (1956) régész, a visegrádi Mátyás Király Múzeum munkatársa. Kutatási területe a népvándorlaskor, Árpád-kor.

Gróf Dániel (1951) régész, a visegrádi Mátyás Király Múzeum munkatársa. Kutatási területe a késő bronzkor és a késő császárkor.

Legutóbi írása az *ÓKOR*-ban: *A visegrád-lepencei őrtorony és egy késő római szoborlelet* (2004/2).

Visegrád római kori emlékeinek felfedezése a magyar archeológia egyik alapító atyjának, Rómer Flórisnak a nevéhez fűződik, aki Visegrádon tett kirándulása alkalmával így írt a Sibrik-dombi lelőhelyről: „Salamontornyától K-re castrum féle dombon tégladarabok, egy ölnyi falak, vastagok, terraszok, csiszolt márvány grádicsok.” (Jegyzőkönyvek XIII. 126.: uő. *Újabb tanulmányaim a rómaiak dunamenti erődtípusi rendszerét illetően Ó-Szönytől Szekcsőig*, kézirat 1866. MNM 1110. Fol. Hung. 4. 15.)

Visegrád római emlékeinek kutatásában később Soproni Sándor szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki az 1950-es évektől a 80-as évekig ásató régészként, 1995-ben bekövetkezett haláláig pedig hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadásaiban, két német nyelvű monográfiában és számos szakcikkből tette közzé a dunakanyari limesre és a Csörsz árokra vonatkozó, több évtizedes, nagy ívű kutatásainak eredményét. Visegrádi munkálkodása során a kőbányai, a várkerti őrtornyok feltárása, a gizellamajori, Rév utcai, a kisvillámi, szentgyörgypusztai (I-II.) lelőhelyek leletmegfigyelései, kisebb szondázásai mellett a Sibrik-dombi katonai tábor régészeti kutatása volt a legjelentősebb. A nagyszámú régészeti lelőhelyet a teljes megsemmisülés veszélyével fenyegető dunai vízlépcső

Visegrád-gizellamajori római erőd és temető

Gróf Péter – Gróf Dániel

építését megelőző leletmentésekben régészként, tudományos tanácsadóként, koordinátorként is részt vett.

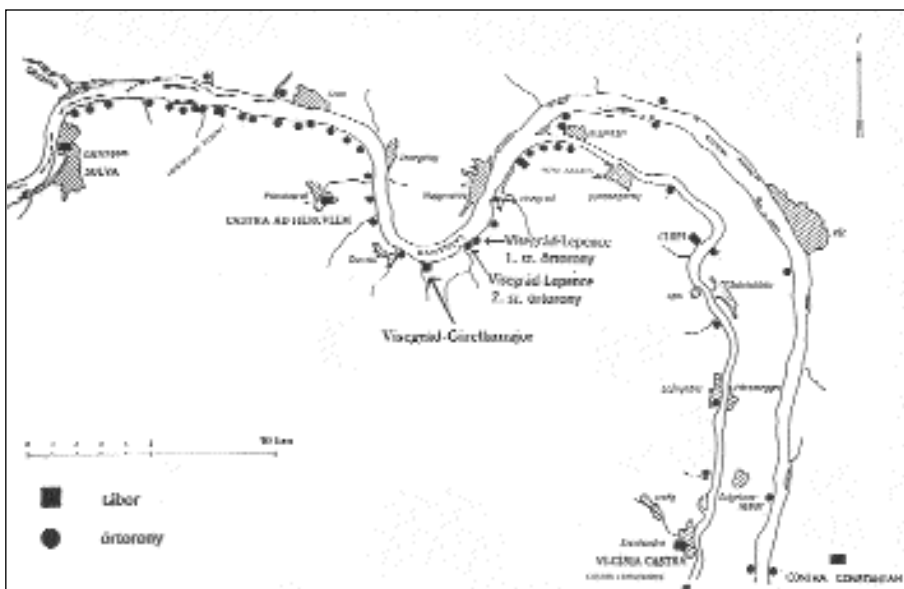
A bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer előkészítő munkálatainak legutolsó (?), 1986-os megindulása új lehetőséget adott Visegrád római emlékeinek kutatásához. A rendelkezésre álló idő és pénz azonban kezdetektől behatárolt volt.

A leletmentések súlypontja az első időszakban (1986–1988) a tervezett gát kialakításának helyszínére, a Duna jobb partjára, Visegrád-Lepence területére helyeződött. A Lepence patak két partján térben és időben nagy kiterjedésű lelőhely-komplexumot sikerült részben feltárni. A neolitikumtól az Árpád-korig terjedő időszakon belül a római kort 2–3. századi, 5x5 méter alapterületű, kőalapozású, valószínűleg fából épült őrtorony, 126 síros hamvasztásos temető, hasonló korú telep nyomai (a leletek között számos terra sigillata-töredékkel) és néhány 4. századra tehető objektum maradványai képviselték.

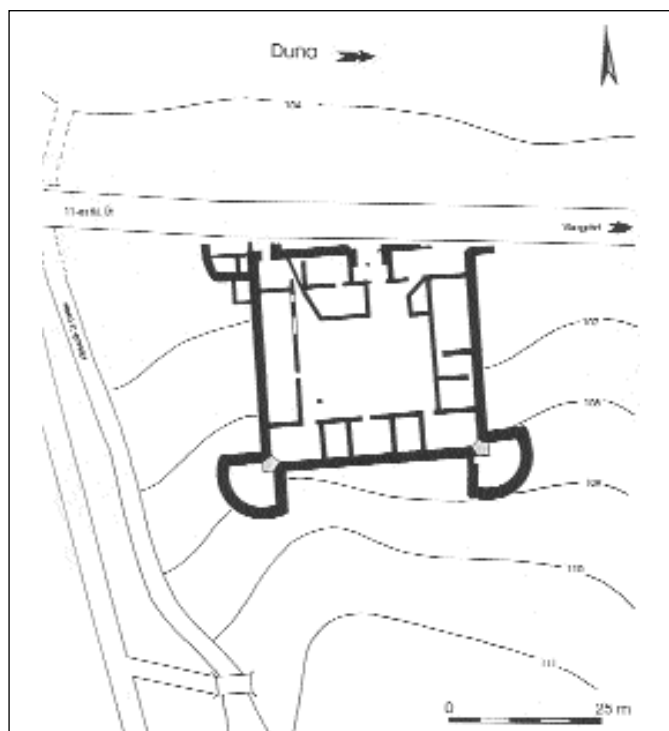
1988-ban kezdtük meg Gizellamajorban az elárasztásra ítélt egykori lovasiskola területének kutatását. Korábban Soproni Sándor a helyszínen egy karám kerítésoszlopainak állításakor a gödrökből előkerült római habarcs és tetőtégla töredékek alapján feltételezte, hogy egy őrtorony állhatott itt.

Az 1988-ban megkezdett, több mint tíz éves feltárás során 50x50 méteres, négyzetes alapú, négy legyező alakú saroktornyos későrómai erőd igen jó állapotban megmaradt maradványait hoztuk napvilágra.

Az erőd méreteit szigorú mértani rend alapján határozták meg. Ismeretes, hogy a rómaiak az *auront* és *diagont*, vagyis az alapnégyzettel és annak átlóival szerkesztett geometriai alakzatokat mind a tervezésnél, mind a kivitésnél alkalmazták. E két vonatkozásban ugyanis a négyzet volt a legalkalmasabb geometriai alakzat derékszögek és párhuzamos oldalélek megrajzolására, illetve kivitésére. A falak kijelölésénél adott

Az Esztergom és Szentendre közti limes a késő római korban

Az erőd alaprajza

esetben fehér mészpórral szórták fel a vonalakat (vö. *Amianus Marcellinus* XXII. 16).

Fontos megfigyelés, hogy az erőd alapnégyzetének átlója megegyezik az egész építményt magába foglaló négyzet oldalával. Az alapnégyzet oldala kis eltéréssel 25 *passus*, míg az átlója 35 *passus* (1 *passus* = 148 cm).

Az *opus incertum* technikával épült felmenő falak 120–300 cm magasan maradtak fenn, vastagságuk 165 cm, az alapozási mélység átlagosan 120 cm. A négy főfalhoz, melyek négyzetes formában zárták körül a gyakorlóteret, belülről minden oldalon mintegy 6 méter széles épületszárnyak tartoztak. Az erőd Duna felé nyíló kettős kapuzata, amelynek tartópillérei is előkerültek, az északi főfal középtengelyébe épült. A falak tájolása pontosan követi a fő égtájak irányát. A nyugati főfal közelében folyó Keszérő-víz medre természetes védőárokként (*fossa*) védte az objektumot. A körárok további szakaszainak feltárása az északi oldalon a 11. sz. út miatt ütközik nehézségbe, míg a keleti oldalon az eddigi kiterjedt feltárások során sem találtuk nyomát. Csak a déli oldalon sikerült átvágni a mai felszínhez képest 4,6 méter mély *fossa* egy szakaszát, amely minden bizonynyal a keleti oldalon is folytatódott. A V keresztmetszetű, a felszín közelében kb. 6 méter széles, eredetileg 3 méter mély *fossa* vizesárokként is működött.

Az eddigi feltárás során előkerült leletek, illetve az általuk datált rétegtani viszonyok és építési szintek elemzése alapján az erőd megépülését II. Constantius uralkodásának idejére tehetjük, amelyet I. Valentinianus-kori felújítás követett.

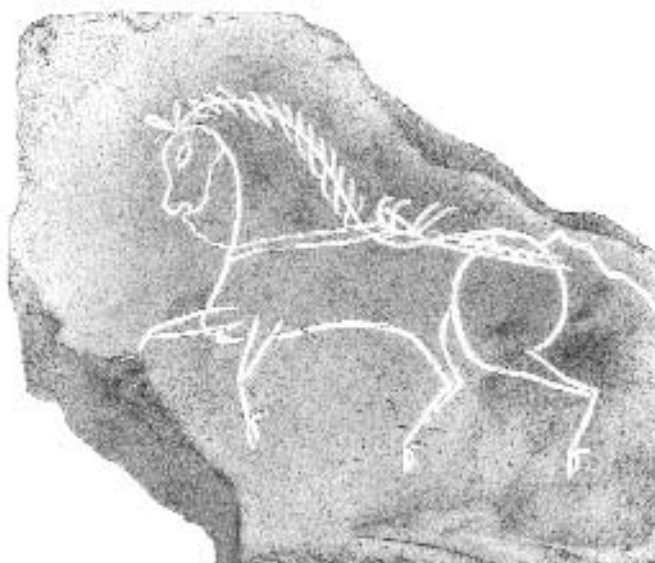
A gízellamajori erőd funkcionális használatára vonatkozóan az 5. század első harmadáig vannak régészeti megfigyeléseink. Néhány szórványos hunkori lelet (ezüst nomád tükör, arany rekeszes gyűrűfej stb.) és az objektumon belül feltárt két kései temetkezés alapján feltételezzük, hogy az 5. század közepéig alkalmi lakóhelyül szolgálhattak az építmény omladozó falai.

A 4. század második felében építik az északnyugati, a másik három toronytól eltérő szerkezetű saroktoronyban a *hypocaustum*os fürdőt. A kiváló állapotban megmaradt rendszer fő részei a padlót tartó téglaszlopok, az ólomcsöves vízvezetékkel ellátott két terrazzo burkolatú fürdőkád, valamint a falak mentén, 70 cm magasságig ép *tubulus*okból kialakított sorok. A fürdő déli falának áttörésével készítették el a 320x380 cm-es alapterületű fűtőhelyiséget (*prae-furnium*), amelyet csak az erőd falakon kívülről lehetett megközelíteni. A toronyban a fürdő melletti, részben feltárt helyiség is *hypocaustum*os fűtésű.

Az erőd feltárása során a keltezés mellett fontos kérdés az egyes helyiségek funkciójának a meghatározása. Ezt megnehezítette, hogy az esetek többségében sem olyan építészeti elem, sem olyan jellegzetes lelet nem került elő – mint például a fürdőnél –, amely egy-egy terem egyértelmű rendeltetésére utalt volna. Ennek ellenére több-kevesebb bizonyossággal meg tudtuk határozni az egyes objektumok funkcióját. Egyértelműnek tűnik, hogy a nyugati épületszárny 22 méter hosszú, fűtőrendszerrel ellátott helyisége legénységi szállás volt. Az északi főkapu melletti szobából nagy mennyiségű vassalak, fémolvadék került elő, asztalok, munkapadok, szerszámok rögzítésére szolgáló

Az északnyugati saroktoronyban kialakított padlófűtéses fürdő (a szerzők felvétele)

Lovat ábrázoló téglakarcolat (Hornák László rajza)

cölöp- és karólyukakkal, s ezek alapján fémmegmunkáló műhelyre gondolunk.

A déli szárny egyik helyiségének oldalfalába épített kemencétől L alakú kőből épített fűtőcsatorna indult ki, ebből két téglány formájú leágazást figyeltünk meg, innen nagy mennyiségű megszenesedett növényi mag került felszínre. A csatornarendszer szerkezete és az archeobotanikai leletek meghatározták a helyiség rendeltetését: terményt tároltak és szárítottak benne. A szomszédos teremben lévő, félköríves, terazzopadlós belső építmény valószínűleg szentély volt, közelében oltárkő töredékére bukkantunk.

Az erőd több helyiségéből kerültek elő kisebb-nagyobb mennyiségben szenült magok. A vizsgált leletek alapján fejlett növénytermesztési kultúrára következtethetünk. Ezt támasztja alá a közönséges búza domináns jelenléte, az ősbibb búzák alacsony értékei és a gyomnövények viszonylag kis egyedszáma.

A leletegyüttes többségében emberi fogyasztásra alkalmas búza, rozs, lencse maradványait, illetve az árpa és a lóbab takarmányként is felhasználható magjait tartalmazza. Más hasonló korú leletekkel összehasonlítva feltűnik, hogy hiányzik az árpa mellett a kásák másik fontos alapanyagát képező köles szemtermése.

A szőlő egyetlen előkerült magja is jelentősnek nevezhető a leletegyüttesben. Bár a pannoniai szőlőművelésről írott források tanúskodnak, mindeddig ez kevés ásatás magleletében nyert igazolást.

A magok, illetve termések tömeges előfordulását figyelembe véve elmondható, hogy a termények tárolás, raktározás céljából kerültek a helyiségekbe, ahol a különböző pusztulási periódusok idején éghettek meg, s így megőrződtek számunkra. Ugyanitt kell

megemlítenünk az erőd különböző helyiségeiben talált nagyszámú őrlőkövet, egy kőmozsarat, valamint a két ránc maradt sütő-főző kemencét.

Az erőd egész területén és a falakon kívül a kerámia a leggyakoribb lelet. Köztük legtöbb a házi kerámia; a mázas és simított áru közel azonos számban fordul elő. A mázas edények fém vagy üveg előzményekre vezethetők vissza. A korsókon kívül a tálfajták, köztük a dörzstálak jellemzőek. Különleges leletünk egy sötétzöld mázas kulacs. A simított edényeknél a korsók mellett a bögre- és fazéktípusokat említjük meg. A 4. század utolsó harmadára jellemző besimított kerámia nem túl nagy számban, de változatos formában és díszítéssel képviselteti magát. Ezek a díszítések egyebek közt rács-, hullámvonal-, zeg-zug vonal-, függőleges vonal-, valamint háromszög- és fenyőminta lehetnek. A nagy mennyiségű, hasonló anyagú, formájú és díszítésű kerámia, valamint az egyedi minták arra utalnak, hogy helyben is gyártottak edényeket, ezt bizonyítják a rontott darabok is. A leletanyag a tokodi erődével és a leányfalui Őrtoronyával mutat hasonlóságot.

Az ásatás során előkerült további leletanyagban a hétköznapi használati eszközök, üvegtárgyak, szerszámok mellett viseleti díszek, nagy mennyiségű érem és fegyverek voltak. Az eddigi képet teljesebbé teheti a limes-út nyomvonalának és a hely stratégiai jelentősége alapján feltételezett kikötőnek a megtalálása.

Az erőd udvarán és termei alatt a Kr. u. 1. századig vagy tovább itt élő kelták emlékmagja került napvilágra. A kelta település még az építkezések megkezdése előtt elpusztulhatott.

Különös építészeti elem a délnyugati saroktorony bejáratában a falsarokra átlósan ráhelyezett, megfaragott küszöbök, szabályosan elkészített kapuperselyekkel és ütközővel. Amikor a földet részben eltávolítottuk a küszöbök alól, hogy az építés metodikáját megfigyelhessük, kiderült, hogy a küszöbök alsó felülete domborműves díszítésű.

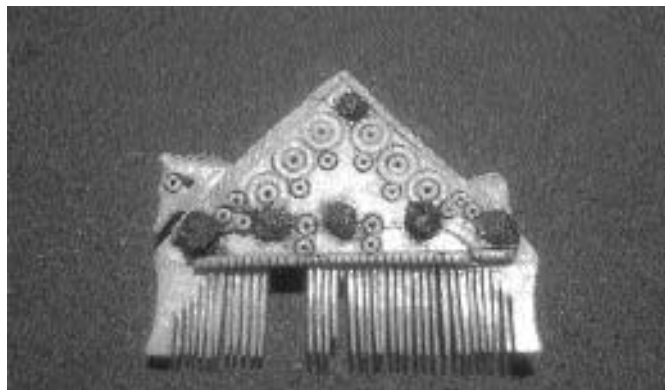
A délnyugati saroktorony a befalazott küszöbökkel (a szerzők felvétele)

A közepén gorgófővel díszített, harci jelenetet ábrázoló relief valószínűleg síremlék része volt és Aquincumból kerülhetett az erődbe. Az objektum nyugati szárnyának kutatásakor került elő az a falazótégla, amelynek felületére egy felszerszámozott lovat karcoltak be.

Visegrádon a későrómai *limes* különböző típusú objektumai különböző állapotban maradtak ránk. A jelenleg is látható és részben látogatható építmények: a gizellamajori erőd, a lepencei, kőbányai őrtorony és a Sibrik-dombi tábor megfelelő állagmegóvás és helyreállítás után méltó módon reprezentálhatnák a pannoniai határvédelmi rendszer egyik leginkább megerősített szakaszát. A legjobb állapotban megmaradt gizellamajori erőd műemléki rekonstrukcióját nagyban hátráltatja a két északi tornyon áthaladó 11. fkl. út.

A Visegrád-gizellamajori erőd nemcsak része a Dunakanyar térségében kialakult későrómai védelmi rendszernek, hanem egyben kulcsponjtja is. A Szentendrei-sziget-csúcs római kori objektumaival, a Sibrik-dombi *castellummal*, a Pilismarót-kishegyi erőddel és a verőcei, illetve szobi kikötőerőddel együtt (az utóbbiak a Börzsönyt megkerülő természetes útvonalak dunai kijárata elé épített ellenőrzőpontok voltak) olyan védelmi struktúra keletkezett a térségben, amely ideig-óráig képes volt megállítani az egyre erősödő barbár előretörést. A felsorolt építmények nyugaton (Hideglelőskereszt erődje) és keleten (Dunabogdány-Cirpi) is kapcsolódtak a további erősségekhez. Ez a megoldás az ausztriai és magyarországi *limes*-szakaszt tekintve párhuzamok nélküli: összefogja a különböző objektumokat, megteremtve ezzel egy tájegység új szemléletű defenzív struktúráját. Ennek a hatásosan működő rendszernek teljes kiépítése Valentinianus császár nevéhez fűződik.

A magyarországi *limes*-szakaszon eddig egyedülálló Visegrád-gizellamajori erőd típus az al-dunai határszakaszon egyáltalán nem szokatlan forma. Mindkét terület erődítményeinél megtalálhatók a késő császárkor jellegzetes védőtornyai, a legyező alakú saroktoronyok is. A földrajzi körülmények egyezése (hegyek közé szorított felgyorsult sodrású folyó, keskeny parttal) csak részben magyarázza a hasonló-

Lófej díszes csontfésű az erődhez tartozó temetőből
(Kardos Judit felvétele)

ságot a Dunakanyar és az Al-Duna vidéki építmények között. A két *limes*-szakasz közötti logisztikai kapcsolatot az ún. szarmata nagysánc rendszer, a *limes Sarmatiae* biztosítja (a magyar mondavilágban Csörsz-árok, vagy Ördög-árok).

Az I. Constantinus uralkodása alatt elvégzett erődítési munkálatok a 4. század első harmadában a moesiai és a pannoniai *limes*re terjedtek ki. A szarmaták – a Dunától keletre élő iráni eredetű népcsoport – országát a Kr. u. 322 utáni években római hadmérnökök irányításával épített, a Duna bal partját (Vác magasságában), illetve az Al-Duna vidékét (Viminatium és Drobeta között) összekötő sáncrendszerrel védték.

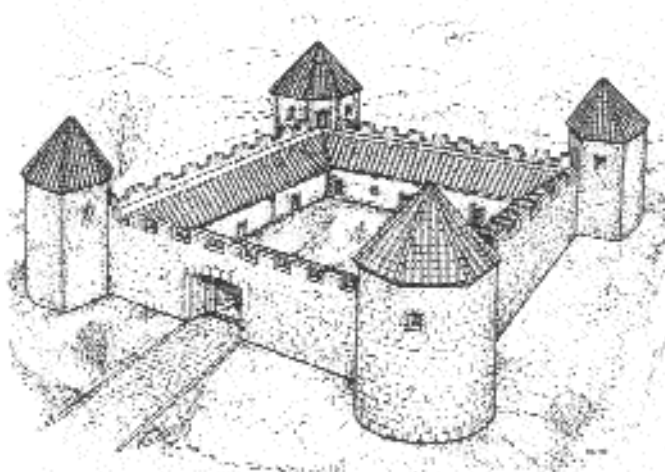
A Visegrád-gizellamajori erődtől 250–300 méterre délnyugatra az ártérből kiemelkedő löszdombon terül el egy 226 síros temető, késő bronzkori, halomsíros, illetve koravaskori objektumok és egy magányos avar sír társaságában. A sírmező leletmentése az erőd feltárásával párhuzamosan, a bős-nagymarosi vízlépcső építéséhez kapcsolódó 11. sz. út új nyomvonalának kijelölését követően 1988–1993 között történt. Az ásatás során csak a déli, részben magántelkek alá húzódó sávot nem sikerült minden kétséget kizáróan feltárni. A temetőt 250–300 sírosra becsüljük.

A sírok 3 típusba sorolhatók:

- téglalap alakú, illetve lekerekített sarkú földsírok, közülük néhány padkás,
- lapos kövekből „ládyszerűen” kialakított kősírok, amelyek felett néhol 50-80 cm magasan látszólag rendezetlen kőhalmot emeltek,
- tető-, illetve falazótéglaiból készített téglasírok, ez utóbbiak fordulnak elő a legkisebb számban.

A temetőben két sírkamrát is feltártunk.

A sírok nem egészen egynegyedét kirabolták. Az egykorú rablások kizárólag nemesfémre, elsősorban aranyra irányultak, a nyak, illetve deréktájon bolygatva a csontvázat, a többi részt gyakran érintetlenül hagyva. A temető sírjainak több mint kétharmada nyugat-keleti, illetve ettől északi és déli irányban csekély mértékben eltérő, alig több mint 10 %-a kelet-nyugati, illetve ettől kevéssé eltérő tájolású. A temetkezések kb. 10 %-a észak-déli, dél-északi, északnyugat-délkeleti, délkelet-északnyugati, északkelet-dél-nyugati irányítású. A tájolás mint rítus és a sírforma között

Az erőd rekonstrukciós rajza (Hornják László rajza)

Marsot ábrázoló borostyánköves gyűrű az erődhez tartozó temetőből (Kardos Judit felvétele)

nem mutatható ki szoros összefüggés, a különböző variációk a sírok többségét kitevő földsíroknál fordulnak elő. A kősírok csekélyebb száma a vagyoni helyzettel függhet össze, mint erre nagyarányú rablottságuk is utal. A temető tájolási rendje megfelel a későrómai temetők általánosan elterjedt nyugat-keleti, illetve délnyugat-északkeleti irányításának. Koporsószőveget és halotti lepelre (?) utaló szerves anyag maradványokat néhány sírban találtunk.

A temetkezési szokások alapján etnikailag is körülírható csoportot nem tudunk meghatározni. A sírok többségében – főleg a temető központi részében – jellegzetes későrómai viseleti díszeket – fátyoltűk (aranyozott ezüst, ezüst, ékköberakásos, bronz) üvegyöngyök (színes rúd-, kása-, gömbalakú, spirál), arany palack alakú gyöngyök, Mars istent ábrázoló borostyánköves gyűrű, hagymafejes fibulák, övdíszek, övcsatok, bronz, csont, vas karperecek, ezüst-, bronz tükrök – találtunk. Sírmellékletként került elő egy Krisztus monogramos gyűrű. A két sírkamra egyikét teljesen kifosztották, a másik vakolt piros rácsmintával kifestett boltozatos építményben több kései csontvázat is találtunk.

A 4. század végétől az 5. század első harmadáig terjedő korszak jórészt betelepült népességéhez köthető jellegzetes leletcsoporthoz tartoznak a poliéder csüngős fülbevalók,

ezüst, félhold alakú csüngők, aláhajtott lábú fibulák (bronz, vas), karikára ráhajló peckes, övhöz és lábbeli szíjzathoz tartozó ezüst és bronz csatok stb. A sírokban a leggyakrabban lábhoz helyezett edényeknél a késő római és kézzel formált típusok együtt és külön-külön is előfordulnak. Kiemelendő, hogy az erődből előkerült nagyszámú töredékekkel szemben itt besimított kerámiát nem találtunk. A zömében lábánál talált hengeres, helyenként kannelúrázott díszítésű zöld üvegpalackok és a kúpos, illetve féltójas alakú poharak, némelyikük kék pettyes díszítéssel szintén a 4. század végétől az 5. század elejéig tartó időszak legreprezentatívabb leletcsoportja. Az imént felsorolt és konkrét időszakhoz köthető tárgyak az erődben csak szórványosan és töredékesen kerültek elő, mint ahogy a temető leletanyagából hiányoznak az 5. század közepére tehető korszak jellegzetes, az erődben megtalált tárgytypusai. A néhány eltérő, észak-déli, dél-északi tájolású sírban egyik-két kézzel formált edénytől eltekintve nem volt melléklet, így ezek datálása nehézségekbe ütközött.

A diósi temetőben 99 férfi, az erődben szolgáló római és betelepült barbár katonák, valamint hozzátartozóik, 64 nő és 75 gyermek nyugodott. Utóbbiak az erődben csak veszélyhelyzetben húzódhattak meg, békeidőben a közelben lévő – az eddigi régészeti kutatások során pontosan még nem lokalizált – településen élhettek. A csontvázak antropológiai vizsgálata alapján elmondható, hogy a diósi temetőben europid típusú népesség temetkezett, amely a Kelet-Dunántúl egyetlen hasonló korú temetőjéhez sem áll közel.

Az erődtől dél-délkeleti irányban található löszdomb lábánál mintegy 25 szabadban levő sütő-főző kemence az itt előkerült leletanyag alapján az erődhez, illetve az eddig csak nyomokban megtalált településhez tartozhatott.

IRODALOM

Gróf P., „Népvándorláskori vonatkozások egy későrómai erőd és temető kapcsán. (Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der Erschliessung einer spätrömischen Festung und eines Gräberfeldes)”: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 129–144.

Gróf Dániel, „Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. A kőkortól a középkorig (Bauge-

schichtliche Bemerkungen zum Verteidigungssystem des Limes in der Umgebung von Visegrád)”: Lőrinczy Gábor (szerk.), *Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*, Szeged, 1994, 239–247.

Gróf Péter–Gróf Dániel, „Előzetes jelentés a Visegrád-gizellamajori római erőd feltárásáról. (Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor)”: *Com. Arch. Hung.* 86–95.

Gróf Péter–Gróf Dániel–Mráv Zsolt, „Sírépítményelemből átalakított küszöbkő a visegrád-gizellamajori későrómai erődből”: *Folia Archeologica* XLIX (247–261) 2001–2002.

Lander, J., *Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth*, Oxford, 1984.

Merczi Mónika, „Embertani adatok a Dunakanyar (Visegrád-Diós) késő római kori népességhez”: *Anthropológiai Közlemények* 42 (2001) 33–44.

Soproni Sándor, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978.

Soproni Sándor, *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes* München, 1985.

Visy Zsolt, *A Ripa Pannonica Magyarországon*, Budapest, 2000.

Utere felix (Használd szerencsével) feliratos ezüst hagymafejes fibula az erődhez tartozó temetőből (Kardos Judit felvétele)